

М. Шульга

**ДЕЩО ПРО ЗБЛИЖЕННЯ ПОНЯТЬ
“ГЕОПОЛІТИКА” ТА “СТРАТЕГІЯ”
В ГЕОПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ
СУЧАСНОЇ РОСІЇ**

Однією з пріоритетних тем для фундаментально-теоретичного рівня геополітичних досліджень у посткомуністичній Росії є аналіз внутрішнього необхідного зв'язку геополітики зі стратегічним управлінням і плануванням, поняттям стратегії загалом. Змістом останнього, зазвичай, прийнято вважати систему широкомасштабних рішень, реалізація яких спрямована на досягнення принципово важливої довгострокової мети у тій чи іншій галузі діяльності. Своєрідним результируючим зазначеного аналізу є розуміння геополітики як “вищої” або “інтегральної” стратегії, тобто стратегії геополітичного розвитку держави, націленої на зміну геополітичного положення останньої, й, ширше, стратегії історичного розвитку країни з огляду на її внутрішні запити та зовнішні інтереси. “Вища стратегія інтегрує в собі всі напрями стратегії держави і в той же час слугує основою, базою для конкретних стратегій у різних галузях суспільно-державного життя”¹. “Вищість” геополітики перед рештою стратегій державного розвитку – економічною, духовною, соціальною тощо – виходить з того, що геополітика, як наголошує В.Цимбурський, не стільки інформаційно обслуговує вже визначену мету політики, скільки сама намагається її визначити й закласти у мотивуючі політиків до певних дій образи. Саме тому вироблення всеохоплюючої суспільно-державної стратегії та визначення її мети, згідно з І.Даниленком, не може бути цілковито віддане на відкуп політиці, її організаціям та інститутам, а є справою передусім світоглядних, наукових і законодавчих інститутів, організацій та установ.

“Функція політики щодо вищої стратегії повинна мати здебільшого виконавчий характер”².

Відповідно до цього осмислення геополітики як “вищої стратегії” охоплює два кола проблем, а саме: з’ясування її елементів й інваріантних принципів та встановлення її культурно-історичних підстав. Згідно з В.Маниловим, такими елементами є національні інтереси та національні цілі, а підставами – національні цінності, що формуються в ході історичного процесу, розвитку матеріальної та духовної культури суспільства у відповідності до географічного положення країни. Взаємний зв’язок між цими елементами представлений наступною формулою: національні інтереси своїми витокami сягають національних цінностей, а своє конкретне вираження знаходять у національних цілях. І.Даниленко зазначає наступні складові геополітики як “вищої стратегії”. По-перше, це геостратегія, що пов’язана з обґрунтуванням територіальних прагнень держави, формуванням і відстоюванням території країни, регулюванням територіальних стосунків з сусідніми та іншими державами земної кулі. По-друге, стратегія стосовно народонаселення, що має за мету досягнення бажаної з позицій загальнодержавних інтересів його загальної кількості, динаміки демографічної структури, розселення по території країни. По-третє, стратегія духовно-цивілізаційного розвитку суспільства, поєднання різних культур у стійкій громадянсько-державній єдності суспільства, організація цивілізаційної взаємодії зі світом та протистояння зовнішнім цивілізаційним експансіям. По-четверте, воєнно-політична стратегія держави, виявом якої є її довгострокові устремління і завдання в питаннях війни та миру, ставлення до історичного процесу як мирно-воєнного, яке потребує готовності і здатності вести війну з власної чи чужої волі, а також ухилятися, зупиняти війну, створювати з цією метою коаліції чи укладати союзи. По-п’яте, стратегія суспільно-політичного розвитку, яка полягає у ствердженні та вдосконаленні існуючого суспільно-політичного ладу або в установці на еволюційну чи революційну його заміну іншим ладом. Трудність вироблення “вищої стратегії”, на думку

І.Даниленка, полягає в узгодженні перерахованих її елементів як один з одним, так й з інтересами різних спільнот та груп, – соціально-класових, конфесійних, етнічних тощо.

Зазначена трудність, згідно з С.Переслегіним, частково може бути подолана у спосіб виведення та дотримання низки геополітичних теорем або принципів, що в своїй сукупності утворюють “теорію позиційної гри на світовій шахівниці”, знання якої, в свою чергу, дає змогу проаналізувати позицію держави на цій шахівниці та визначити методи її покращання чи збереження. Першою такою теоремою є “транспортна” теорема, яка дозволяє оцінювати політичну стабільність державних утворень, використовуючи виключно відкриту інформацію про їх інфраструктурне забезпечення. Зокрема, вона говорить, що збереження єдності поліцентричного державного організму можливе лише тоді, коли розвиток інфраструктури загальнодержавного значення випереджає економічний розвиток регіонів. Теорема “географічної зв’язності” стверджує, що будь-яка держава прагне позиції, за якої її узагальнена зв’язність в єдності територіального, комунікаційного та семантичного рівнів є максимальною, а відкритість – мінімальною. Ця теорема, вважає С.Переслегін, становить основу боротьби за природні кордони, значення якої не применшилося сьогочасними глобалізаційними процесами. “Просто з розвитком індустріалізму “природні кордони” деяких держав розширилися до меж земної кулі, й цим імперіям вдалося нав’язати світовій спільноті свою концепцію “обмеження державних суверенітетів”³. Останньою геополітичною теоремою є “демографічна теорема”, згідно з якою конструювання стабільної демографічної ситуації можливе за умови встановлення деякої “точки рівноваги” двох протилежних імперативів, а саме: біологічного (інстинкт продовження роду), властивого традиційній фазі розвитку людства, й економічно-соціального (інстинкт соціального виживання), що характерний для індустріальної його фази.

Оскільки цілі, що їх визначає геополітика “вищою стратегією” суспільно-державного розвитку, на думку В.Цимбурського,

мають бути узгодженими не лише між собою, а й з відповідними культурно-психологічними архетипами та поведінковими установками, то дослідження останніх визначає другий напрям осмислення “вищості” геополітики порівняно з конкретними стратегіями життя держави і суспільства. Першочергове значення для геополітики має тут положення про дуалізм Моря та Суші, але не як суто фізичних сутностей, що призводить до їх натуралізації та сакралізації, а як культурних архетипів, що мають свій генезис й за певних конкретно-історичних умов починають протистояти один одному. “Класичні теорії геополітики не змогли повністю реалізувати смисловий потенціал дихотомії Море-Суша, оскільки через надмірні натуралістичні прив’язки залишили за дужками проблему духовного генезису архетипів Суші і Моря”⁴. Останні, зазначає О.Панарін, – це передусім особливі картини світу, світ-системні образи, представлені символічними фігурами Орача, який створює, та Пірата, який викрадає. Якщо континентальна картина світу передбачає поєднання “твердого ґрунту” з “ясністю духовного неба” за допомогою справді релігійно-духовної вертикалі, то океанічну свідомість відзначає передусім пошук дедалі витонченіших технологій планетарного перерозподілу ресурсів, який підпорядкований утилітарно-прагматичній горизонталі, позбавленій духовного горизонту. Соціокультурна система Континенту, наголошує вчений, орієнтована на “універсальні ідеї”, які не поглинаються існуючими суспільними практиками й становлять тому деякий загадковий “надлишок” культури. Соціокультурна ж система Моря тяжіє до утилітаризму та принципу безпосередньої користі. Протилежні положення ціннісних орієнтацій континентальної та морської світоглядних установок дозволяють розглянути дихотомію Суші і Моря як протистояння зв’язаного законами історичної пам’яті й укоріненого в Традицію існування людини, з одного боку, й атомізованого та ризикованого її існування, – з іншого. “Зв’язаність” при цьому означає прив’язаність людей до місця свого проживання й відповідальність за нього як за свій “дім буття”. Атомізованість – зацікавленість морських завойовників в граничному дробленні континентального простору, відізвання від

нього передусім тих частин території, які мають найбільший потенціал розвитку й відкривають можливості прориву, пов'язаного або ж з комунікаційними особливостями, або ж з ресурсними та кліматичними їх характеристиками. “Морські прибульці бачать берег не як лінію для самого материка, а як територію, що її можна відірвати від континентальної маси, перетворити на базу торгівлі, військовий анклав для подальшого наступу на сушу”⁵. Ризикованість же виявляється в деякому егоїстичному принципі: мій дім там, де я у цей момент перебуваю з міркувань вигоди чи зручності.

Континентальний архетип, на думку О.Панаріна, має деяку вищість порівняно з морським, що зумовлено наступним. По-перше, архетип Суші є первинним стосовно архетипу Моря в економічному сенсі: “... перед тим, як деякі розторопні люди дістали змогу займатися піратством, інші попередньо мали виробити те, що потім ставало об'єктом уваги піратів”⁶. С.Переслегін з цього приводу зазначає, що Океан є лише світовим простором комунікацій, а виробництво майже завжди має виключно континентальний характер. Геополітичний потенціал лише перерозподіляється на морських просторах, виробляється ж він на материках. По-друге, континентальний архетип є первинним стосовно морського й в соціально-духовному відношенні, оскільки передбачає підпорядкування людини деякій вищій духовній нормі, що дозволяє їй зносити тяготи, пов'язані з перетворенням непіддатливої матерії природи в продукти життєзабезпечення. “Отже, спокуса піратства – це не лише матеріальна спокуса легкої здобичі, це ще й моральна спокуса “емансипованого існування”, яке не знає тягаря повсякденного обов'язку”⁷. Окрім того, архетип Моря сповідує подвійні стандарти поведінки, оскільки деструктивна енергія піратства та відповідна їй авантюрна мораль спрямовані назовні. В своєму ж внутрішньому світі піратські соціуми сповіднують нормальні принципи соціального буття. Прикладом цього, вказує О.Панарін, сьогодні може бути надзвичайно сильний акцент західного світу на політичному плюралізмі в своїх межах й недопущення культурно-цивілізаційного плюралізму поза цих меж.

К.Петров, зокрема, зауважував свого часу, що творчість “по слову”, в якій суттєві перешкоди виникають не в ланці слова, а в ланці виконання, є невід’ємним навиком піратського ремесла. По-третє, архетип Суші є значно складнішим, порівняно з одномірним архетипом Моря, бо базується на нерозривному зв’язку продуктивної праці з працею ратною, втіленням якої є символічна фігура Воїна. Відважність і завзятість останнього, які відзначають і Пірата, – “хоробрість ратника”, – поєднуються, однак, тут з “мудрою неспішністю землероба”, з його вмінням терпіти знегоди. Крім цього, архетип Суші представлений трьома великими цивілізаціями, – індійською, слов’яно-православною та мусульманською, – й передбачає можливість узгодження їх символіки та мови. Саме синтетичність континентального архетипу, на думку О.Панаріна, у випадку євразійського простору слугує вихідним пунктом для пошуку нових дієвих засобів збереження його цілісності в протистоянні “наступу Моря”, зацікавленому в якомога більшому розмиванні великих просторів.

Посилаючись на праці німецького соціолога В.Зомбарта та російського філософа М.Петрова, О.Панарін дійшов висновку, що в основі нетотожності континентального та морського архетипів, зрештою, лежить розрізнення двох типів господарювання, пов’язаних, відповідно, з відтворенням багатства та з його перерозподілом: “Морська піратська економіка означає послідовне витіснення реального капіталу фіктивним; якщо перший зберігає “континентальну пам’ять” про речовину як першооснову багатства, то другий несе інформацію про те, як це багатство експропріювати”⁸. В.Зомбарт, як відомо, аналізуючи історичні витоки підприємницького духу, відносив морський розбій до способів отримання грошей, в яких містилися зародки, можливості розвитку капіталістичних починань. Причому, згідно з В.Зомбартом, морський розбій був свого часу не просто одноосібним способом добування грошей, а існував як соціальний інститут, тобто професія. В перші століття Нового часу, писав дослідник, усі західноєвропейські нації притримувалися організованого у

вигляді професії морського розбою. Це було зумовлено тим, що вести торгівлю в ті часи означало зняряджати та озброювати кораблі, упокорювати туземців, забирати в них добро й продавати його тим, хто більше заплатить, і в той же час захоплювати стільки іноземних суден, скільки дозволить випадок. Саме тому дух, який просякав торгівлю та всі колоніальні починання, одночасно був розбійницьким і авантюрним духом. Авантюрист, морський розбійник та купець, підмічав В.Зомбарт, непомітно переходять один в одного, оскільки всі торгові компанії в XVI–XVII століттях були нічим іншим, як напіввійськовими, наділеними верховними правами і засобами державної могутності завойовницькими спільнотами, перетвореними внаслідок розбійницьких походів на довготривалі організації. “Каперство ж і морський розбій тепер постійно переходять одне в одне: Privateer стає Pirate, так само як і останній, в свою чергу, знаходить своє використання на службі у держави як капітан капера”⁹. Прообразом західної цивілізації, на думку О.Панаріна, є піратський корабель, зацікавлений у граничній незахищеності та розрідженості суші, а прообразом західної геополітики, згідно з Л.Казаряном, – авантюра дальнього торгового походу, в якому воедино злиті експансія і спекуляція.

На думку М.Петрова, саме в особливостях піратського ремесла, – непіддатливість ритуалізації та вимога постійного оновлення й опредмечення певних програм дії – слід шукати розгадку європейської культури та європейського способу мислення. Зазначені особливості, на думку вченого, сягають своїм корінням не Нового часу, а глибше, крито-мікенської культури, а їх розуміння можливе в руслі аналізу двох способів – “ключів” – прив’язування землеробської общини до державного апарату, – китайського і критського. Якщо в Китаї такий “ключ” тримається на необхідності регулювання природних процесів з метою введення їх в рамки, що допускають нормальний розвиток сільськогосподарських технологій, то в Криті він зумовлений завданням захисту землеробства від зовнішніх вторгнень з моря. Китайський ключ тому є природним, включеним в площину стихійних сил природи, а критський – воєнним, вміщеним у

площину зовнішньополітичних стосунків. У той же час, підмічає К.Петров, захист землеробства від морських набігів як основна функція морської державності має ту неприємну властивість, що повне викорінення їх загрози спроможне призвести до руйнування державності й, навпаки, існування державності є виправданим й необхідним лише за умови збереження загрози морських вторгнень. Держава, тим самим, змушена зберігати і піратів, як джерело небезпеки, і землеробську общину, як предмет захисту від зовнішніх посягань, й, окрім того, – децентралізувати, розподілити державну військову функцію за ділянками імовірного нападу, що сприяє накопиченню громадських якостей в межах землеробської общини та призводить до фактичного переплетення їх з піратством та землеробством. “Пірати ... виступають тут своєрідним проміжним продуктом і опосередкованою “сутністю”, в яку, з одного боку, відчужується-проектуються державна функція захисту як вимога деякого повзучого мінімуму “піратської кваліфікації”, що забезпечує належну вірогідність “щасливого кінця” під час нападу, і яка, з іншого боку, сама відчужує свою зростаючу “піратську кваліфікацію” в землеробство як абстрактне очікування небезпеки нападу і як вповні конкретну вимогу на постійне підвищення обороноздатності землеробства”¹⁰. Таким чином, якщо китайський ключ пов’язаний із замиренням природної стихії у спосіб встановлення та усталення ієрархії чітко фіксованих і непорушних професійно-державних навиків та соціальних ритуалів, то критський – із динамікою державних, землеробських та піратських функцій, які поперемінно могли виконуватися одними і тими ж людьми. При цьому саме заняття піратством було вирішальною ланкою такої динаміки, бо кожний набіг є не повтореною відпрацьованою схемою, а актом творчості, в якому традиційні і сталі у своєму розрізненні елементи довільно приводяться щоразу в зв’язок залежно від умов та обставин, які зводять нанівець значення довгострокових прогнозів й усталюють пріоритет прогнозів короткострокових та оперативних. Таким чином, західна цивілізація завдячує піратському

архетипу духом підприємництва як “синтезом прагнення грошей, пристрасті до пригод та винахідництва” (В.Зомбарт) і духом творчості як продукуванням унікальних, неповторних ситуацій, завдяки яким відбувається “жорстка і цілеспрямована селекція людських характерів” (К.Петров).

Для того, щоб Захід, підмічає О.Панарін, став справжнім Заходом, – втіленням “відкритого суспільства”, – він змушений був попередньо провести в глибинах власної культури диференціацію архетипів Моря і Суші з тим, щоб потім відокремити і витіснити останній як неадекватний власним цивілізаційним установам. Таке відокремлення, а отже й протиставлення континентальної та морської ідентичностей на світовому рівні пов’язане, на думку В.Максименка, з певною історичною ситуацією. А саме: синхронність таких подій, як просування на захід турків-османів і створення на перехресті світових торгових шляхів тогочасного світу Османської імперії, формування Великоросійської держави, що остаточно звільнилася від влади Орди в 1480 році, переміщення шляхів міжнародної торгівлі зі Середземного моря в Атлантичний океан та початок Реформації у Західній Європі, поклала початок протистоянню Росії та Англії в питанні володіння торговими комунікаціями, що ведуть на Схід. Причому використання морських комунікацій з боку Англії поєднувалося з наполегливими намаганнями встановити монопольний контроль над сухопутною торгівлею на меридіональних шляхах, що з давніх-давен поєднували північ та південь Східноєвропейської рівнини між собою та з Середньою Азією. Трьохсотрічне протистояння океанічного і континентального векторів розширення територіально-політичної влади, власне, і перетворило Росію на осьовий для світової історії простір, “географічну вісь світової історії” (Х.Макіндер), а Англію на державу, систематично “ворожу і небезпечну для Європейського континенту” (П.Чихачов). “Образно кажучи, це був конфлікт “моря” і “континенту” – найсильнішої у воєнному відношенні острівної держави, флот якої панував на Світовому океані, і найбільшої континентальної держави, що

здійснювала територіально-політичний контроль над материковою серцевиною світу”¹¹.

На сьогодні протиборство “океану” та “континенту”, зазначає В.Максименко, зумовлене ситуацією інформаційно-комунікативного перевороту, внаслідок якого зростає не швидкість та маса переміщених у просторі людей і товарів, а кількість бітів інформації, переміщених за одиницю часу в процесі передачі даних. “Віртуальна економіка”, будучи технологічним завершенням піратського архетипу й поєднуючи дематеріалізацію багатства з дематеріалізацією простору, відтепер протистоїть обмеженості природно-ресурсного базису власного існування, базису, що є територіально-просторово укоріненим в континенті. Останній, підкреслює О.Панарін, – це міць світу, його остання наявність, яка збереглася після всіх віртуальних метаморфоз і фікцій. “Євразійський Континент – це земна міць світу, пристановище для всього реального і забезпеченого наявністю, на відміну від океанічних непевностей, що породили віртуальну економіку та інші віртуальні псевдореальності”¹². Відродження континентального архетипу в єдності його духовних характеристик є тому єдиним способом запобігти маргіналізації Суші з боку моря. Таке відродження, на думку О.Панаріна, потребує втілення архетипу Суші в наступні провідні ідеї, спроможні мотивувати до “нового будівництва Континенту”. По-перше, це ідея Євразії як Великого Сходу, яка дозволить не лише запобігти “конфлікту цивілізацій” між слов’яно-православним, конфуціансько-буддистським, індо-буддистським та мусульманським регіонами Євразії, а й сформуванню їх синтезу як синтезу культурного розмаїття, здатного протистояти уніфікації з боку Заходу. По-друге, – ідея солідарності з Півднем, яка базується на дихотомії Північ-Південь й живиться морально-релігійною традицією співчуття знедоленим та приниженим. “Якщо східна ідея є культурологічною за своїм глибинним змістом, то південна носить моральний характер і потребує солідарності з усіма пригнобленими народами третього світу”¹³. По-третє, – це нова індоєвропейська ідея, опрацювання якої у

руслі великих традицій Росії, Індії і Ірану, вважає О.Панарін, допоможе Континенту заново відвоювати в Моря велике міжконтинентальне прикордоння, повернувши останньому “ледь не втрачене континентальне відчуття”.

Таким чином геополітика як “вища стратегія” передбачає розгортання того, що програмовано пам’яттю культури, зокрема архетипів Суші і Моря, у відповідні цілі-ідеї, які надають майбутньому певної прогностичної визначеності. “Як тільки ми розгадаємо закладену в них програму, ми отримуємо деяку апріорну рамку, в яку поміщаються майбутні події”¹⁴. Геополітика тим самим у статусі “вищої стратегії” виконує стабілізуючу роль, забезпечуючи накладання намічених нею, але, можливо, не вповні зрозумілих для суспільства проєктів на “тисячолітні культурно-географічні ландшафти” (В.Цимбурський).

¹ Даниленко И. Высшая стратегия и судьбы отечества // Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. — М., 2002. — С. 243.

² Там само. — С. 260.

³ Переслегин С. Самоучитель игры на “мировой шахматной доске”: законы геополитики // Классика геополитики, XX век. — М., 2003. — С. 709.

⁴ Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности. — М., 1999. — С. 155.

⁵ Нартов Н.А. Геополитика. — М., 1999. — С. 23.

⁶ Панарин А.С. Указ. соч. — С. 155.

⁷ Там само. — С. 156.

⁸ Там само. — С. 154.

⁹ Зомбарт В. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. — М., 1924. — С. 58.

¹⁰ Петров М.К. Искусство и наука. Пираты Эгейского моря и личность. — М., 1995.

¹¹ Максименко В.И. Россия и Азия, или Анти-Бжезинский (почерк геополитики 2000 года) // Восток. — 2000. — № 4.

¹² Панарин А.С. Указ. соч. — С. 87.

¹³ Там само. — С. 267.

¹⁴ Там само. — С. 55.